

azt hitte, „végre megtalálta imádott / Ithakáját, / és ezek hárman az ő kedves honfitársai.” (105)

S az a probléma, hogy ebben a tértől és időtől függetlenül, furcsán dehierarchizált egyvelegben, ahol anélkül kerül egymás mellé a Topolino és az emberevés, Trója és a Don-kanyar, a rózsásujjú hajnal és a tömegyilkosság meg az apróhirdetés, hogy külön-külön vagy együtt meggyökeresednének valamilyen konkrétumokban, a mégoly borzadályos szavak és kijelentések is elveszítik a súlyukat: a történelem iszonya kimondhatóvá válik ugyan, de csak üres frázisokkal, melyeket mindennapi életünk során eleget hallunk Nádasnál jóval szerényebb tehetségű szónokoktól és tévébemondóktól. Talán a modern kornak épp ez a szüntelen katasztrófa-fecsegése bírta annak idején hallgatásra Kafka szirénjeit: a bizonyosság, hogy az egyenesben elmondott szilénoszi bölcsességük hallatán Odüsszeusz már csak legyintene, hogy ugyanezt ő már százszor hallotta a nagyapjától, meg a féllábú fedélzetmesterétől is.

Amivel végső soron csak annyit akarok mondani, hogy (el-lentétben akár az ebből a szempontból sikerültebbnek tekinthető korábbi drámákkal, elsősorban a *Takarítás*s) a *Szirenének* című színdarab minden látványos grecizálása ellenére – amihez hozzátartozik a görög mitológiai alakok nevének Kerényi-féle átírása is – mélyen morális, sőt moralizáló mű, s mint Nietzsche-től tudjuk, „a morállal (kivált a keresztény, vagyis a feltétlen morállal) szemben az életnek mindig és elkerülhetetlenül a rövidebbet *kell* húznia, és sosem lehet igaza, hiszen az élet, az valami esszenciálisan nem morális – így hát a megvetés és az örökös Nem súlyától elnyomorodott életet végül is méltatlannak *kell* érezünk arra, hogy kívánjuk, hogy értéket lássunk benne.”¹³ És pont ez hiányzik Nádas darabjából: a tragédiák és borzalmak ellenére a létezésnek, az életnek az a derűsen elszánt, görögös afirmációja, ami nemcsak a dőzsölni induló, kanos szatírok huncut szemében csillog kiirthatatlanul, hanem a társait vesztett, egyetlen deszkaszálba kapaszkodó Odüsszeuszében is.

Mikola Gyöngyi

Kertész anygala (Megjegyzések a Haldimann- levelekről)

(Kertész Imre: *Haldimann-levelek*. Magvető, 2010)

1977. március 19–20: A Neue Zürcher Zeitungban Eva Haldimann *Nem zsidó sors – magyar történelem* címmel közöl átfogó tanulmányt olyan kortárs magyar irodalmi művekről, amelyek a zsidó sorsot tematizálják, ennek utolsó, *A determinizmus ellen* című fejezetében külön foglalkozik az akkor frissen (másfél évtizedes kényszerű várákozás után) megjelent *Sorstalansággal*.

Kertész Imre *Haldimann-levelek* címmel kiadott, a tanulmány szerzőjéhez, a svájci irodalomtudóshoz, kritikushoz és műfordítóhoz, a magyar származású Haldimann Évához szóló levelei mindenekelőtt egy csodálatos és megható barátság történetének dokumentumai, egy barátságnak, mely az irodalom révén született, s melyet a hasonló művészeti ízlés és gondolkodás táplált évtizedeken keresztül. Csodálatos, mert minden körülmény ellene szolt a hetvenes években a kapcsolatfelvétel pusztán lehetőségének is, a kulturális információáramlásnak a „nyugati” Svájc, és a „keleti” Magyarország, a vasfüggöny két oldala között, ahol a *Sorstalanság* kritikusa és szerzője éltek. És megható is ez a 62 darabból álló gyűjtemény, mert az író levelei az 1977-es első-től a 2002-ben keletkezett utolsóig (azóta a szerkesztő megjegyzése szerint telefonon beszélgetnek) olyan hálával és tisztelettel szólítják meg a kritikust, olyan eleganciával és melegséggel, hogy e stílus által a levelek későbbi, kívülálló olvasója is érezkelheti: milyen lehetett az a szellemi-lelki sivatag, melyben a levelek írója élni kényszerült, milyen lehetett a diktatúra légköre, ha a könyvről szóló néhány értő és elismerő bekezdés egy hosszabb cikkben kivételes jelentőségre tudott szert tenni az életében. Olyan kezdet lett, melyhez a levelek írója mindig visszatért, évtizedek múltán is megidézt, mintegy újraélve annak az első érintésnek múlhatatlan örömét, ahonnan kezdve író és kritikusa többé nem engedi el egymás kezét, keresik és meg is találják a személyes találkozások alkalmait, kölcsönösen támogatják egymást, kiállnak egymás mellett az aljas politikai támadások viharában, szinte sorstársak lesznek: a Nobel-díj, levelének tanúsága szerint, Haldimann Éva életének is legnagyobb szakmai sikere és egyúttal személyes boldogsága.

„Talán nem is sejtí – írja Kertész még 1977. decemberében –, hogy a némasággal folytatott napi küzdelem közepett milyen különös ajándék számomra egy független szellem méltató érdeklődése.” 1992-ben Bécsből pedig azt hozza Haldimann tudomására, hogy „Szoktam visszaélni okos és értő kritikáival, és ide-

oda küldözgetem, barátoknak, kiadóknak is.” Budapestről pedig ugyanebben az évben: „Nagyon jólesett, amit a *Gályanaplóról* írt; ebben a kritikai sivatagban, ami az én lábaimnál, a honi talajon elterül, éppen hogy egy-két barátságos szót kaptam érte; de a könyvet elvitték, és ez talán azt jelenti, hogy megszerették.” 1993-ban Berlinből keltezett levelében pedig így méltatja Haldimann szerepét abban, hogy Németországban ismert és elismert szerző lett: „Drága Éva, hogy ki az anygal, azon ne is vitatkozzunk: természetesen, hogy Maga, csakis Maga. Különben alig fordul elő olyan este, amikor felolvasok, hogy a Maga neve el ne hangzana: mindig velem van valaki a kiadótól, és mindig elhangzik a kérdés, hogyan jut a berlini kiadó megfelelő információhoz pl. a magyar irodalmat illetően (magyarán szólva, honnan az ördögből húztak elő pl. engem) – s ilyenkor Maga az, akire hivatkoznak; látja, mennyire beérik az ember évtizedeken át folytatott tevékenysége, hogyan nő lassan túl rajtunk az, amit teszünk, és hogyan kezd el lassan sugározni.”

Kertész az újabb kötetei elküldése mellett értesíti Haldimant az aktuális magyar belpolitikai helyzetről, a személyével kapcsolatos támadásokról, s az ezekre adott reakcióiról is, megküldi például az Írószövetségből való kilépési nyilatkozatát Csoóri Sándor hírhedt *Nappali hold* című antiszemita írása miatt. (A *Nem tűröm, hogy kirekesszenek* című, az Írószövetségnek küldött levelet a kötet is közli.) És fordítva: ő maga is figyelemmel kíséri és érzékenyen reagál a Haldimann Évát érő támadásokra, nehézségekre.

E kölcsönös figyelem és nagybecsülés fényében igencsak különös, és fájó hiányérzettel tölti el az olvasót a tény (e hiányérzetnek Károlyi Csaba is hangot adott a kötetről szóló ÉS-beli írásában), hogy Haldimann Éva Kertészről szóló írásai nem olvashatók teljes terjedelmükben a kötetben, csak kivonatok belőlük. Ha már a levelei nem maradtak fenn egy-kettőt kivéve, legalább kritikáit érdemes lett volna a maguk teljességében közölni a kötetben. Vajon miért tekintett el a szerkesztő az író leveleiből kirajzolódó értékrendtől, milyen megfontolásokból csonkította-rövidítette a Kertész számára oly kitüntetett jelentőségű Haldimann-írásokat? Ráadásul Haldimann közvetítő szerepe nem csak Kertész esetében volt sikeres. Ahogy a kötet jegyzeteiből megtudhatjuk: „Informáltságának, kiegyensúlyozott szemléletének köszönhetően recenziói tájékozási pontot jelentettek nemcsak a német kritikában, hanem a magyar művek európai befogadásában is. [...] Nagy német kiadók külső lektoraként dolgozott, s így számos magyar mű és életmű kiadása az ő pontos műleíró tevékenységének köszönhető.”

A *Kulturális azonosság poétikája 2.* című tanulmányában, mely a legújabb, *Déli témák* című esszékötetében olvasható (zEtna, 2009) Thomka Beáta kitér a kortárs magyar irodalom német ösztönzésére, a német kulturális igényeknek való megfelelésnek, a német minták átvételének irodalmunkra tett hatására is. Ennek kapcsán jegyzi meg: „A külső hatások felmérése nélkül egyelőre bizonyos irányok, tárgyválasztások és egyéb jellemzők értelmezése sem teljes. Nemigen készültek még a

magyar műveket érintő elemzések, amelyek nem csupán a magyar szerzők német kritikája, recepciója kivonatolására korlátozódnának. Külföldön ugyanakkor több magyar mű vált a kritikai komparáció, a világirodalmi kontextust tekintetbe vevő elemzések tárgyává.” A *Haldimann-levelek* kiadása jó alkalom lehetett volna a szélesebb magyar olvasóközönségnek, hogy betekintést nyerjen Kertész német recepciójának alakulástörténetébe a kivételes irodalmi barátság dokumentumai mellett. A Kertész–Haldimann-párbeszéd e „másik oldalának” megismerése minden bizonnyal hozzájárulhatna ahhoz, hogy mélyebben megértsük Kertész sajtóban tett nyilatkozatait, sokak szemében túlzásnak tűnő kijelentéseit Magyarországgal, a magyar politikai és szellemi-morális állapotokkal kapcsolatban. Látnunk kellene hozzá ugyanis a magyarországi és a német (és általában a külföldi) recepció hangvételének, értékrendjének, szempontjainak különbségeit, kontrasztját. Ebből a szempontból figyelemre méltó, mit ír Kertész Haldimann-nak első New York-i benyomásairól Budapesten, 1998. december 3-án keltezett levelében: „A nyáron Magdi elvitt Amerikába: életemben először kábultam el New Yorktól – de nem próbálok meg kockára tenni a türelmét holmi beszámolóval. A szégyent, hogy az egész életemet itt töltöttem el, tényleg csak a munkáim igazolhatják, ha érnek valamit...” A szégyen a szabad világban fogja el, a szégyen, hogy lehetőségei alatt élt, a szégyen, hogy mindaz az érték, amit itt létrehozott, szinte semmilyen hatással nem volt és nincs a hazai állapotokra, a szégyen, hogy már nem döntött sokkal hamarabb az emigráció mellett – sokféle érzelmi és gondolati impulzus sűrűsödhet össze ebben az egy mondatban. A belső emigráció rendszerváltás előtti egzisztenciális állapota, életérzése nem tud föloldódni a rendszerváltás után sem, hiszen az Antall-kormány idején válik az úgynevezett médiaháború és a szélsőjobboldal egyik céltáblájává. Amikor a Rowohlt Kiadó felajánlja, hogy megveszi művei világjogát, a következőképpen reflektál: „Nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy ezzel talán kimenttem magam abból a nyelvből, amely a munkáimat [...] kivétné magából.” Haldimann mindenesetre már 1992-ben felveti neki az emigráció lehetőségét, melyre így válaszol: „Nagyon nagy figyelemmel olvastam azt a biztató mondatát, hogy abba a helyzetbe kerülhetek, hogy esetleg megengedhetem magamnak az emigrációt; sajnos egyre komolyabban fontolgatom (kell fontolgatnom) ezt az eshetőséget.” (A két világ, a „nyugati”, vagyis mindenekelőtt a német és a hazai összemérhetetlensége, összeegyeztethetlensége minden más irányú reménye, óhaja ellenére egyre nyilvánvalóbb Kertész számára, az ő következetes gondolkodásmódja, „sötét éleslátása”, ahogy Haldimann jellemzi egyik lektori jelentésében, sajnos profétainak bizonyul, és úgy tűnik, nem marad más számára, mint a tényleges emigráció, és a baloldali kormányok, valamint a főváros liberális vezetésének is éppolyan kemény és következetes bírálata, mint a jobboldalé. A szégyen – ez mára Napnál világosabb: mindannyiunké.)

A *Haldimann-levelek*ben azonban a politikai vonatkozásokat mindig ellensúlyozza a barátság és a megértés derúje, igé-

¹³ *Uo.*, 15.

nye és hite. Ahogy a már említett *Nem tűröm, hogy kirekesszenek* című nyilatkozatában fogalmaz: „Én mindig is azt tartottam hivatásomnak – egyszersmind írói hitvallásomnak is –, hogy individualitásom törekénységét és sebezhetőségét tárjam a világ: a világ valamennyi kivégzőosztaga – de a világ befogadó szívei elé is.” Majd e nyilatkozat megírását követően nem sokkal írja Haldimann, hogy szereti Camus mondatát, hogy „a boldogság kötelesség”. Haldimann Éva levelekből kirajzolódó alakja, írásainak töredékei a kritikusi szerepnek és hivatásnak vonzó és követésre méltó alternatíváját mutatják föl: a független és autonóm szellem, aki az általa fontosnak tartott írókért dolgozik nagy tudással, problémaérzékenységgel és „befogadó szívvel”.

Nabokov, aki maga is két diktatúra, az orosz bolsevizmus és a német fasizmus üldözöttje és túlélője, híres Kafka-előadásában tesz egy talányos félmondatot, amely, úgy érzem, idekívánkozik: „Kafka was first of all an artist, and although *it may be maintained that every artist is a manner of saint (I feel that very clearly myself)*, I do not think that any religious implications can be read into Kafka's genius.” A kiemelt rész az érdekes: vagyis hogy „minden művész egyfajta szent (nagyon világosan érzem ezt én magam is).” A szentséget Nabokov itt nyilvánvalóan nem eredeti, vallásos értelemben használja, inkább metaforaként: ahogy a szentek csodákra képesek, a művészek a semmiből valamit létrehozás csodájára. A történelem tébolyának kultúraként való visszaadására például. A *Haldimann-levelek* egyik jegyzetében olvasható egy „kivonat” a Die Zeit *Gályanapló*ról közölt recenziójából, Ulrich Horstmann tollából: „Kertész műve, nagyszerű fordításban megjelent *Gályanapló*jának gondolati gazdagsága és gondolati mélysége élő bizonyítékul szolgál arra, hogy micsoda kincseket gyűjthet a marginalizált, menekülő értelem akár a legkedvezőtlenebb körülmények között is.”

Reméljük, nem kell sokat várni, hogy a Magvető Kiadó vagy valaki más betöltse a *Haldimann-levelek* szerkesztése okozta hiányérzetet, és jelentesse Kertész külföldi recepciójának reprezentatív válogatását.

Vári György

Sok magyar kérdés

(Radnóti Sándor: *Az Egy és a Sok*.

Bírálatok és méltatások. Jelenkor, 2010)

A kötet alcímét egyszerre lehet műfajmegjelöléseként és határozott értékelések ígéretként is olvasni: bírálatok és méltatások. Valóban laudációk és kritikák sorakoznak többnyire, bár nem kizárólag a kötetben, amely egy karakteres kritikai ízlés térképe és egy jellegzetes, változatlan kritikusi kedély lenyomata is a könyv elismeréseiben és finoman jelzett távolságtartó gesztusaiban, néha akár az elragadtatás ellenére is.

Kezdjük egy látszólag külsődleges, értekező szövegek esetében másodlagos fontosságú kérdéssel, a stílussal. Radnóti Sándor jelzőhasználata és szóválasztásai, „mániái” beszédének egyfajta méltóságot kölcsönöznek, és itt többről van szó, mint a művelt köznyelvi beszéd bizonyos regisztereihez való ragaszkodásról és indokolt ellenszenvről a kompetenciát fitogtatni hivatott terminológiai fontoskodással szemben, noha persze erről is szó van. Ezek a nyelvi-stiláris szokások, ezek a stilmák (például a „bámulatos” jelző vagy – felette jellemző módon – a „duktus”, ami a magyar értekezői mezőnyben Radnóti szövegeinek biztos ismeretőjele) egyfajta kultúrkonzervatív attitűdöt, tartást jeleznek, a – Radnóti kedves szavával – *bildungsbürgertum*nak a világóra állása szerint halott, de Radnóti számára személyesen eleven és érvényes műveltségét és magatartását. Ettől a „duktustól” azonban idegen mindenfajta normatív kényszer, sértődött gög és bezárkózás, pláne „utóvédharc”, éppen ellenkezőleg, egyenesen következik belőle a mérlegelő, érdeklődő figyelem mindannak vonatkozásában is, ami nem rokon vele. A nyitottság, adaptivitás a saját kulturális habitus feladása nélkül, az ezek összetalálkozásából születő és az összetalálkozásuk terepéül szolgáló „mezőre” is irányuló értelmezési javaslat, ami mindig és szükségszerűen magában foglalja az értékelést is, különben nem lehetne javaslat, ez Radnóti szerint a kritikai tevékenység. Ez a számomra szimpatikus, sőt ténykedésem zsinórmértékéül szolgáló elgondolás persze maga is ebből a kulturális tradícióból veszi előfeltevéseit és hasznos fikcióit, elsősorban a munkahipotézisként elgondolt címezett, javaslataink megvitatóját, az e vitákban épülő „művelt nagyközönség”-et. Ennek a stiláris eleganciának a magabiztosága és elképzelt közönsége köréhez fűződő bizalmassága teszi lehetővé az enyhe nyersséget („micsoda barmok voltunk, hogy nem tanultunk meg oroszul”), sőt egy ponton a gorombaságot is, amit tompít és szelíd, fölényes, némiképp együttérző gúnyként szituál a szöveg tónusa. A szóban forgó szövegrészben, a kötet utolsó oldalain értesülünk arról, hogy ’56-osok, személyek és szervezetek kétségbeesetten és néha a fenyegetőzésig agresz-

zíven tiltakoznak a Felvonulási téri emlékmű ellen. Radnóti, noha álláspontjukból kiindulva fog hozzá az emlékművek kettős természetének – az emlékezethelyé válás igénye és az esztétikai autonómia követelése közti feszültség – értelmezésébe, paranoid felvetéseiket az emlékmű „valódi céljával” kapcsolatban „idült baromságok”-nak nevezi, mindezt azonban azután a bájos, és a gúny hatásosságát erősítő, élet azonban tompító eufemizmus után, hogy a fenyegetőzéseket úgy jellemzi: „igen csúnyán beszéltek”. Az együttérzés és a kíméletlenül pontos jellemzés ilyen kikeverésére talán egyedül ez a nyelvhasználat lehet képes.

A „baromság” és a „duktus” ugyanannak a modernnek vagy vonzó modorosságnak kettős emblémája. Mélyen idetartozik az, amiről a 80 éves Heller Ágnes köszöntő írása elején vall (annak kapcsán, tárgyalható-e egy hölgy kora), hogy a lovagiasság udvariassági kódját, ha ma gyakran kétségbe vonják is, számára semmi sem rendítheti meg.

Ami a karakterekben, portrékban és nekrológokban lenyűgözi, az a szellemi elevenség, mely szükségszerűen nonkonformista: Eörsi legfontosabb tulajdonságainak egyike is, „az örökös kivülmaradás a közmegegyezésen”; Tamás Gáspár Miklós, ahogy Eörsi is mindig, minden korszakában kívül állt egyfajta standard liberalizmus közmegegyezésén; Könczöl Csaba figurájának is meghatározó vonása a nonkonformizmus, stb. Ez a kultúra saját virágkorát – joggal – a XIX. századra datálja, ezért különösen súlyos csapás számára, hogy a XIX. század liberalizmusának és nacionalizmusának nincsen immár semmiféle helye a magyar kulturális emlékezetben, nem ismerjük politikai diskurzusait, vitáit és kulturális teljesítményeit, és ezért nem alapozhatják meg és mélyíthetik el mai, többek közt ezért is végtelenül színvonalatlan beszélgetéseinket a magyar politikai közösség ügyeiről. Ezen a helyen vetül fel egyedül, szemérmes, de erős kultúrnationalizmusként megmutatkozva a „művelt nagyközönség” létének problémája-problematikussága. Mindez szintén éppen Eörsi és Tamás írása kapcsán említették, TGM egy Eötvös Józsefet aktualizálni próbáló kísérlete és az egykor oly magától értetődően politikai magyar jeles figuráinak felsorolásakor, akikhez Eörsi csatlakozott. Az a gesztus, hogy egy kritikakötetet a *János vitéz* analízise nyit meg, felettebb erős gesztus, azt célozza, hogy a szaktudomány terepéről a kulturális önazonosság alakításának terepére, tehát a kritika terepére újfent beléphessen a szöveg és a tradíció, ami hordozza. János vitéz alakja valószínűleg azért kedves különösen Radnótinak, mert noha Petőfi életműve a „promesse du bonheur” legradikálisabb ígéretének jegyében alakul, nagy elbeszélő költeménye máshogy gondolkodik ebben a Radnótit (Lukács György egykori tanítványát, Benjamin monográfiáját) e kötetében is visszatérően foglalkoztató kérdésben.

János vitéz interpretációja többek közt azt mutatja be, hogyan záródik le eleve bármiféle boldog vég perspektívája Kukoricza Jancsi előtt, hogyan lesznek kalandjai „boldogságkeresés” helyett elszántan fatalista halálkereséssé, hogy aztán legvégül, egy utolsó, Tündérország boldogságígéretén is túllépő váltással, ami radikálisan felgyorsítja az elbeszélés tempóját, any-

nyira, hogy lényegében már a lezárulása előtt kilép belőle a főszereplő, közvetlenül a halálra szántságából mégis megszületik a boldogság – csakhogy immár végképp egy mindenben túli, felette bizonytalan státusú dimenzióban.

Auden nagy képleirő versének (*Musée des Beaux Arts*) értelmezése a szenvedés modern elgondolására fut ki elsősorban Radnótinál, szembeállítva a versben kiemelt híres kép, id. Peter Brueghel *Ikarosz bukása* című festményének tapasztalatával (ez az a kép, ami Karl Löwithet – a mi kérdésünktől egyáltalán nem függetlenül – olyan sűrűn kísértette történelemfilozófia elleni küzdelmében). A szenvedés a modernitásban botránnyá, értelmezhetetlenné vált. Ez a modernitásban megjelenő vonás azonban mégiscsak a zsidó-keresztény ígéretben gyökerezik, hogy „boldogok, akik sírnak, mert megvigasztaltatnak”, tehát a szenvedés értelmetlenségének modern tapasztalata és az erre épülő történelemfilozófiai terv, épp Löwithtől is tudhatjuk ezt, a zsidó-keresztény messianizmus megszüntetve megőrzése, ahogy Tamás Gáspár Mikós Eötvös-esszéjéről szóló írásában Radnóti is idézi tárgyát, aki arról beszél, Hannah Arendt nyomán, hogy ebben a gondolatban a totalitarizmus milyen súlyos veszélyei jelennek, jelezve egyúttal azt is, hogy TGM már nem ért egyet saját egykori véleményével és finoman azt is, hogy ő viszont továbbra is kitart mellette.

Konrád fontos regényében, *A látogatóban* is azt ünnepli Radnóti, hogy a szöveg fölmérte, hogy a szenvedés megválthatatlan, viszont felmutatható, megosztható, ez és egyedül ez volna a regény feladata: a megosztás teszi lehetővé azt, hogy „legalább együtt vagyunk”, ahogy a regény zárata mondja (ahogy Kundera nyomán a *Hűsz órát* is úgy értelmezi, úgy javasolja megóvni attól, hogy apologetikus irányregényként végképp elfeledjük, hogy felhívja a figyelmet arra, az Elnök Jóskaén kívül még számos perspektívát hagy legalább részlegesen érvényben a szöveg és Karátsón Gábor könyvében is épp ez, a regény szelleme lesz az, ami felmutatja a könyv egydimenziós perspektívájának tarthatatlanságát). Ezzel a néma, korlátait és lehetőségeit ismerő figyelemmel függ össze Konrád, ahogy Radnóti nevezi: „életökonomiája” és ebben a lassú, komótos figyelemben, az ökonomikus ritmusban rokon az alkata a Radnótiéval.

Ezzel az alkattal, vérmérséklettel függ össze talán, hogy Radnóti Sándor nem elsősorban felfedező kritikus. Világosabb lesz, mire gondolok, ha a Radnóti számára talán legfontosabb kortársát, Balassa Pétert állítom ellenpéldául, és azt, hogy az ő szenvedélyessége hogyan kapcsolódhatott össze par excellence felfedező jellegű kritikusi alkatával. (Talán nem kell mondanom, hogy ebben az összehasonlításban bújtatva sincs jelen semmilyen ítélet egyikük javára sem). Ezt az érzésünket még inkább megerősíti, kissé talán csalókévá is teszi, hogy a kötet első felében nekrológokat, pályaképeket, köszöntőket, tehát összefoglalásokat, visszatekintéseket olvasunk hosszú, évtizedes pályákról és csak a második felében műkritikákat. Inkább új és szélesebb kontextusokat rendel egyes művekhez és értelmezésekhez, inkább elfeledettekre és már-már elfeledettekre emlékeztet (Sánta